

Kriminalomsorg og menneskesyn

AV YNGWE HAMMERLIN

Tida preges av optimisme - særlig av en viss metodeoptimisme.

Kriminalomsorgsavdelingene i Norden har i mange år satt i verk ulike tiltak, modeller og opplegg der initiativtakerne mener at det er grunn til å legge bak seg pessimismen: Fra 1960- og 1970-tallets "behandlingens-ideologiens død" og "ingen ting (eller svært lite) virker" mener stadig flere at *noe* virker, og at *noe* virker på *noen*. Ulike psykologiske og pedagogiske modeller og metoder hentes inn og anvendes, og særlig er de kognitiv-atferdspsykologiske metodene fra USA, Canada og England, populære.

I denne artikkelen vil jeg komme med noen innspill til kritisk refleksjon. Dette gjøres med feste i menneskesynproblematikken og måten man forstår forholdet mellom individ/samfunn. Dette er ikke minst viktig å bevisstgjøre relatert til de faglige og etiske spørsmålene som er knyttet til de metodene som brukes. Det skal her poengteres at tankene og innspillene i denne artikkelen er ansatser til videre tenkning – og dermed uferdige.

I 1997 ga Egil Larsen og jeg ut boka *Menneskesyn i teorier om mennesket* (Ad Notam)¹ der vi forsøker å tydeliggjøre noen viktige prinsipper i arbeidet med mennesker. I boka diskuterer vi blant annet forholdet mellom individ og samfunn, determinisme og indeterminisme og menneskesyn osv. relatert til ulike fagområder (både sosialantropologi, sosiologi, psykologi, pedagogikk og psykiatri) og skoleretninger innenfor disse. Vi er særlig interessert i om enkeltmennesket og samfunnet forstås i et utvendig eller innvendig forhold. Vi er også opptatt av om involverte fagpersoner innenfor de forskjellige fagdisiplinene forholder seg til den enkelte der personen (eller den omsorgstrengende) blir betraktet som et objekt eller et subjekt for tiltak, behandling, påvirkning osv. Hva viser situasjonen, tidsbildet? Er det slik at en del av metodene og programmene vi bruker i kriminalomsorgsarbeidet mer og mer preges av et objektgjørende, teknokratisk² menneskesyn? Eller er det slik at subjektperspektivet dominerer³? Og videre: Er det slik at noen av metodene vi bruker i kriminalomsorgsarbeidet domineres av et frag-

mentarisk og reduserende menneskesyn, der målet for samhandlings- og påvirkningsteknikkene først og fremst er å endre den enkeltes tenke- og væremåte - eller er det slik at man har et mer helhetlig perspektiv på den enkelte der det som gjøres avspeiler den enkeltes konkrete behov, integritet og integrering som det primære målet?

En av de metodiske trylleformularene i dag er kognitiv metodikk – og da særlig i form av kognitiv atferdspsykologiske metoder og atferdsmodifiserende teknikker. Enkelte vil hevde at denne metoden, og da særlig i form av en kognitiv atferdsorientert psykologi og pedagogikk (eller som kognitiv atferdsregulerende metodikk basert på behaviorismen), er utenfra-styrende, skjematisk og objektgjørende; andre er mer bekymret for en overfokusering på det kognitive som det som skal eller kan løse den enkeltes problemer (og kriminalitet): I kognitivismen⁴ reduseres (feilaktig nok) komplekse og samvirkende individuelle og sosiale problemer til individuelle forklaringer, til mentalitet, holdninger, forestillinger osv.

I den tilretteleggingen som pågår, er det tegn som tyder på at vi kan forvente oss en mer monolittisk holdning til metoder og opplegg, slik at visse enkeltmetoder skal dominere kriminalomsorgsarbeidet; blir disse basis for eller en standardnorm for arbeidet som

gjøres? En slik innsnevring vil i så fall stå i strid med et nødvendig humanistisk menneskesyn og et faglig, metodisk og teoretisk mangfold som nettopp ser den enkelte som en unik personlighet med særegne problemer som må løses individuelt og da med en faglig teoretisk og metodisk romslighet. Vår forskning har i alle år vist at det som passer for noen, ikke passer for andre. Mangfoldighet i tilbudet er derfor mest adekvat.

Også andre spørsmål blir vesentlig å stille når man skal sette i gang ulike typer opplegg, programmer og tiltak: I tillegg til menneskesyn og det teoretiske grunnlaget: Hvordan forklarer man kriminalitet, stoffmisbruk, sosiale problemer, samfunnets- og hverdagens lidelsesproduksjon⁵, stigmatisering, sosialiseringprosesser, forholdet mellom individ og samfunn osv? Vil ikke slike forklaringer gi retning og innhold i det man gjør eller bør gjøre?

Hvordan forstår man egentlig forholdet mellom individ og samfunn?

Jeg skal i denne artikkelen forsøke å rette oppmerksomheten mot noen av spørsmålene og problemstillingene over, men la det være sagt at de ulike tanker jeg formidler er å betrakte som *innspill* og *ansatser* til en kritisk refleksjon. Nettopp forholdet mellom individ og samfunn blir sentralt. Metodene og teoriene som brukes har alltid det perspektivet med seg enten tydeliggjort eller mer nedtonet.

Hvis vi tar utgangspunkt i forholdet mellom individ og samfunn, kan vi grovt og analytisk sett skille mellom to hovedtyper teorier:⁶

- 1) Teorier som splitter individ og samfunn: Det vil si de teoriene og forklaringsmåtene som forstår individ og samfunn i et ensidig, mer eller mindre atskilt og utvendig forhold som individ og samfunn.

Disse kan videre deles i to:

- a) De teoriene og forklaringsmåtene som betoner individet og dets handlinger, må forstås og forklares ut fra forhold i individet. Slike teorier ser for eksempel det enkelte mennesket og dets handlinger som ensidig indrestemt av det biologiske eller det psykiske, og studerer individet mer eller mindre uavhengig av samfunnet, miljøet og de sosiale betingelsene/den sosio-materielle realitet vedkommende lever i; kulturen og samfunnet settes så å si i parentes, som om individet lever i et sosialt tomrom, i et sosialt og eksistensielt vakuum. Det kan også sies slik: «Det ene (individet) er hva det er, uavhengig av det andre (samfunnet)⁷.» (Østerberg 1996.). Forklarer man komplekse sosiale problemer og den enkeltes personlighet, væremåte osv., bare ut fra fysiologiske eller biologiske forhold, er dette et uttrykk for biologisme; betrakter enkeltmennesket og de sammensatte sosiale problemene ut

fra bare (eller nesten bare) psykologiske forklaringer, tenker man psykologistisk. Som instituttleder ved Københavns psykologisk institutt, vitenskapsteoretiker og psykolog, Niels Engelsted sier: "... psykologismen begår den feil at forklare noeget ikke-psykologisk psykologisk. I så fald kunne vi sige at biologisme er at begå den feil at forklare noeget ikke-biologisk biologisk."⁸ Engelsted sier videre: «Det levendes særkende er at være en VÆREN-I-VERDEN. Verden skal derfor med i beskrivelsen, man kan ikke gjøre rede for det levende ved at forblive inden for huden.»⁹

- b) Motsatt de teoriene som er orientert mot indrestyringen, står de teoriene og perspektivene som hevder at mennesket er utenfrastyrt eller ytrebestemt av gud(ene), «ytre krefter», samfunnet, sosiale forhold eller miljøet. Her betraktes samfunnet eller andre ytre krefter utenfor det som helt dominerende og bestemmende på individet, dets personlighet, utvikling og væremåte. Å redusere den enkelte (og dets handlinger) bare til å være en sosial marionett, et offer eller bare et produkt av de samfunnsmessige betingelsene, er en form for sosiologisme.
- 2) Det finnes imidlertid ulike varianter av menneskesyn og teorier som forstår individ og samfunn i et *indre, vekselvirkende* forhold: Det vil si at

de ser samfunnet i individet, individet i samfunnet. De forstås i en indre gjensidighet der de ulike komponentene er hva de er i kraft av hverandre. De viser til hverandre og kan bare forstås i og ved hverandre. Slik sett forstår man individet som individet i samfunnet – samfunnet i individet.

Men også andre analytiske tilganger blir sentrale for å forklare og forstå den enkeltes utvikling som personlighet, hans hennes handlinger, være- og tenkemåte: I filosofien (men også i et kriminologisk perspektiv) kan sider ved ovennevnte motstridende tilnærminger også forstås ved blant annet determinisme (1) og indeterminisme (2). Bruken av begrepene har lange tradisjoner, og den filosofiske diskusjonen om forholdet mellom dem er fremdeles aktuell.

Mens *indeterminismen*¹⁰ kritiserer årsaksbestemtheten og betrakter den enkelte som å handle av fri vilje, som et fritt og rasjonelt velgende menneske, betyr *determinisme* at «alt har en årsak» eller at «alt er forutbestemt av noe». Ikke noe skjer tilfeldig eller uten grunn, alt skjer med nødvendighet. I den mest rendyrkede og konsekvente determinismen framstår mennesket som fullstendig ufritt og da som innspunnet i årsakskjeder eller styrt og formet av forhold som det ikke er herre over. Både vilje og handlingsvalg er bundet, og tanken er låst fast i en gitt ordnet,

årsaksbestemt handlingsrekke. Denne rendyrkede deterministiske formen – å betrakte mennesket fullstendig styrt av ytre eller indre betingelser – kalles innenfor filosofien for «*harddeterminisme*». Den bygger på en grunntanke om at alt som skjer og gjøres i bestemte situasjoner, ikke kunne ha vært annerledes. Dermed gir man uttrykk for et «ikke annet enn»-perspektiv. Den konsekvente og harde determinismen utelukker muligheten for å kunne betrakte mennesket som fritt, autonomt og selvstendig velgende (: *indeterminisme*). Det man gjør, kan være bestemt av krefter eller forhold man ikke har herredømme over. For harddeterminismen er viljens frihet en illusjon: Uansett om en person opplever at han eller hun fritt har valgt handlingen basert på innsikt og egne ønsker, så er denne friheten likevel en illusjon. Den enkelte kunne ikke ha valgt annerledes, han eller hun kan følgelig ikke gjøres ansvarlig for sine handlinger. Determinismen har vært forstått på særlig to måter, nemlig at alt er bestemt av Gud (jf. også religiøs fatalisme), eller at alt er bestemt av naturlover kontra individets erkjennelse, motiver og vilje.¹¹

Relatert til kategoriseringen over kan den «harde» og konsekvente determinismen tydeliggjøres ved to ulike standpunkter som også avspeiles i individ-samfunnsforståelsen som er presentert over:

(i) Mennesket og dets handlinger kan anses som *indre styrt* eller determinert av forhold eller betingelser i individet (se pkt. a) over). Sett i forhold til ovennevnte punkter (a og b), er dette altså en utvendig forståelse. Den enkelte oppleves da som om det lever i et sosialt vakuum.

(ii) Motsatt kan en persons være- og handlemåter oppfattes som *ytre styrt* og dermed ensidig bestemt av sosiale forhold utenfor det selv (det vil si objektive forhold, samfunn og miljø). Den enkelte kan bli sett på som et offer eller objekt for ytre stimuli eller påvirkning. Da settes individet i parentes. Enkeltmennesket er et sosialt produkt. Dette kalles sosial determinisme (se pkt. b) over).¹² Å si at man er et produkt av arv eller miljø er et eksempel på dette. Å redusere ens handlinger til bare biologiske eller fysiologiske forhold i kroppen, eller til bare til psykologiske eller sosiale forhold, er andre reduserende former for determinisme. En måte å rendyrke det individuelle og se ensidig på de indre betingelsene som årsaker til voldsbruken kommer til uttrykk i det vi kaller ensidige psykologiseringer og psykologisme. Man forklarer da volden ut fra bare (eller nesten bare) psykiske forhold, man psykologiserer voldsanvendelsen (eller kriminaliteten), og man forklarer og forstår volden ut fra et individual-psykologisk perspektiv. Det er bare individet og den enkeltes psyke som da er i fokus.

I en mellomstilling mellom ytterpunktene hard determinisme og indeterminisme finnes en mer moderat og mykere form for determinisme. Den kalles *bløt* eller *myk determinisme* (eller kompatibilisme) fordi den hevder muligheten for at fri vilje er forenlig med determinismen. Her hevdes det at selv om man er determinert, knyttes det større eller mindre grader av frivillighet til handlinger. Friheten er relativ og den er situasjonsbestemt. Den bløte eller myke determinismen betoner at i den grad mennesker selv velger sine handlinger ut fra innsikt og motiver, så er de frie og har ansvar for sine handlinger, men det kan være omstendigheter med stor indre og ytre tvang slik at den enkelte handler mer tvangsmessig eller ufritt. Blant annet hevdes det at en handling er fri hvis den som handler, kunne ha handlet annerledes hvis han eller hun ønsket det. Friheten forstås relativt, i motsetning til indeterminismen der den forstås absolutt. Mykdeterminismen har et «*både – og*»-perspektiv. Den kommer til uttrykk i teorier som ser et indre og vekselvirkende forhold mellom individet og samfunnet (miljø) – da forstått som individet i samfunnet – samfunnet i individet. Den enkelte oppfattes som klart påvirket og preget av de sosiale forholdene som han/hun lever under, men den enkelte forstås også som handlende og skapende: Han/hun former seg selv og påvirker livsbetingelsene ved egne handlinger og aktiviteter.

Enkelte vil vel kanskje innvende at disse analytiske rene formene ikke finnes i praksis. En slik oppfatning er feilaktig: De finnes – i mer eller mindre outrerte former både innenfor visse vitenskapelige disipliner og som en del av hverdagsforståelsen. Et stort problem er etter min oppfatning imidlertid at de forklaringsmåtene som tilsynelatende opererer med et blandet perspektiv, likevel overdimensjoneres visse komponenter og forhold til fordel for en mer helhetlig forståelse, slik at framstillingene blir ufullstendige – eller kort og godt mangelfulle og reduksjonistiske.

Ett viktig spørsmål blir derfor hvordan man forstår forholdet mellom individ og samfunn. Etter Larsen og min oppfatning må det helhetlige perspektivet på mennesket, der nettopp individ og samfunn forstås i et indre vekselvirkende forhold, være grunnleggende. Men dette helhetlige perspektivet må forholde seg til den enkelte som en handlende, virksom og skapende personlighet – et subjekt som må møtes ut fra at dette mennesket er et menneske som må betraktes som like-verdig, og anerkjennes som et enkeltmenneske med konkrete behov. Det som kalles brukerperspektivet må altså stå i sentrum for tiltakene og oppleggene i kriminalomsorgens regi.

Et annet viktig poeng er å se forholdet mellom teori, metode (modell), praksis, menneskesyn og etikk/moral i et indre forhold. Det er en tendens til at disse

fem komponentene splittes opp, eller at enkelte av komponentene dominerer de andre – for eksempel at metoden eller praksis blir dominerende. De fem komponentene må altså være med i vurderingen av hva man gjør i arbeidet med mennesker.

Det er, etter vår oppfatning, tendenser til at verken menneskesyn eller teorigrunnlaget blir tydeliggjort på en god og avklarende måte i valg av påvirkningsopplegg og programmer. Det kan derfor være vanskelig å forholde seg til dem. Etisk sett betrakter jeg denne uklarheten som problematisk.

I enkelte tilfelle er man svært opptatt av effekter og resultater, og det er særlig de målbare resultatene som settes i fokus eller tilstrebes – jf. ”hva virker?” – ”noe virker”, ”noe virker for noen”. Det ser også ut til at man i kravet om effektiv bruk av ressursene, igjen velger (ofte på et svært diskutabelt faglig grunnlag) suksesskriterier som tilsynelatende er kausalt målbare, og at man i klassisk positivistisk og empiristisk tradisjon legitimerer tiltak, programmer og annet ved en årsaksvirknings-tenkning. Dermed betrakter man komplekse sosiale problemer ut fra en fragmentarisk eller faktoriell reduserende overforenkling. Det er flere eksempler på dette; ett for holde i denne sammenhengen: Selv om jeg har mye godt og si om blant annet bruk av kognitiv metodikk, men særlig satt inn i en helhetlig sammenheng, råder

det – etter min oppfatning – feilaktige forestillinger hvis man betrakter kognitiv metodikk som Metoden over alle metoder. Det finnes dessuten ulike retninger innenfor kognitiv psykologi og pedagogikk, der den mer atferdsorienterte kognitive orienteringen som bruker atferdsmodifiserende teknikker, er en blant flere (det er sannsynligvis den atferdspsykologisk-kognitive modellen som brukes mest i fengselsvesenet). Ut fra vårt perspektiv mener vi at også denne metoden må defineres, diskuteres og problematiseres ut fra sitt menneskesyn og ut fra sin særegne metodikk og teori. Etter min mening gjøres ikke dette på en bra nok måte.

Også andre viktige spørsmål utelates eller nedtones: Spørsmålet er nemlig om ikke vi gir mer av institusjonskompetanse enn av livskompetanse i mye av det vi gjør. Viktig blir det også å poengtere at jeg i den senere tid har registrert at man heller ikke tar alvorlig nok den tapslista og selvsagt den lidelsen som fengslingen/soningen påfører mange innsatte. Tiltakene som gjennomføres eller utvikles må i langt større grad erkjenne "fangenes tapsliste" og institusjonalisering (prisonisering) som et problem - som da også virker på den enkelte og som begrensninger den enkelte må forholde seg til. (jf. Y. Hammerlins "Fangenes tapsliste"). At fengselsoppholdet også kan gi ulik delkompetanse (skole, utdanning osv.) er den andre siden av en nødvendig helhetsvurdering, nemlig soningens muligheter.

I mange tilfelle er det tendenser til at man nøyes med de praktisk gode resultatene (for enkelte) og at metoden således virker. I flere sammenhenger får en også inntrykk av at det er metoden som bestemmer menneskesynet og ikke omvendt. Dette ser man særlig i det som kalles et teknokratisk menneskesyn, der man med ulike metoder og faglige begrunnelser former enkeltmennesket; enkeltmennesket blir da redusert til å være et objekt for tiltak. Et slikt menneskesyn står i motsetning til et humanistisk menneskesyn.

Menneskesyn og de andre fire komponentene må altså tydeliggjøres. Et eventuelt tiltak som er tenkt innført, eller opplegg som er tenkt satt i verk, må drøftes og diskuteres på en grundig måte og da nettopp ut fra de fem nevnte komponentene: Det er derfor viktig å spørre om hvilket menneskesyn som kommer til uttrykk i den teorien, den metoden og den praksisen vi/jeg bruker. At dette blir gjort, er både et etisk og faglig ansvar som man har overfor ulike involverte, og da særlig den eller de som tiltaket eller opplegget er rettet mot. Det er også viktig fordi mennesket ofte "blir borte" i metoden(e) og teorien(e) som nyttes, og fordi et teknokratisk menneskesyn stadig vinner fram. Enkeltmennesket blir dermed redusert til å være et objekt for behandling og tiltak, slik at subjekt-perspektivet blir borte. Det blir et jeg/vi-*det*-forhold, ikke et jeg/vi-*du*-forhold, for å bruke M. Bubers terminologi.

Den siste nevnte dialektikken markerer et behov for en diskusjon om menneskesynet som uttrykkes i teori, metode og praksis, følger opp de humanistiske kravene om enkeltmenneskets likeverd, personlige integritet og samfunnets ansvar. I forhold til det som skjer i kriminalomsorgen i de nordiske landene, kan man også stille spørsmål om man i mange av de tiltakene, programmene og oppleggene som gjennomføres, har bevisstgjort disse grunnbetingelsene; man kan også spørre om man før man innførte oppleggende gjennomførte grundige nok forstudier av dem.

Vi må dessuten erkjenne et etisk dilemma: Vi vet at mange som sitter i fengsel trenger betydelig hjelp, omsorg og støtte, og det er viktig at man setter i verk tiltak og presenterer opplegg. Det er altså et etisk krav om at noe må gjøres i forhold til den sosiale tapslista mange har. Men dermed møter vi også et annet etisk dilemma: Hvor mye kan vi gjøre av hva før vi øver på vold på den enkeltes integritet?

Viktig er det også å motarbeide rolle-reduksjonistiske merkelapper som "drapsmannen", "voldsforbryteren" osv. Drapsmannen finnes ikke, men derimot finnes en person som har begått drap: Det er altså nødvendig ikke å redusere en beskrivelse av den enkelte ved enkelthandlinger (som her - drapshandlingen).

Men også andre poenger på tydeliggjøres: Tankevekkende er følgende uttalelse av avdelingsdirektør Trine Normanns (Helse- og sosialdepartementet i Norge): I mange fagmiljøer kan enkelte fagfolk ha en væremåte som fører til en verdighetstappende atferd – dvs. en forståelse av den enkeltes situasjon og problemer, og ha holdninger til hans/hennes person som heller styrker personens lave selvfølelse og verdighetsopplevelse enn det motsatte.

Den enkelte og brukerperspektivet må stå i sentrum for det som gjøres. Jeg vil derfor utvide brukerperspektivet (som på mange måter er et uferdig og ikke godt nok dekkende begrep) til det den danske psykologiprofessoren, Ole Dreier, kaller *praktisk humanisme*. Det er en humanisme som er opptatt av hverdagssamvirket og hverdagsrelasjonene, den bygger på et holistisk menneskesyn i et samvirkende fellesskap som samtidig ta vare på det individuelle og den enkelte som personlighet (med en egen sosial- og individualhistorie). Det er også en humanisme som er opptatt av enkeltmenneskets konkrete livssituasjon, hans/hennes sosiale tapsliste og behov; det er et perspektiv som setter de menneskelige verdier skal være i sentrum, og som anerkjenner den enkelte som en like verdig person, et handlende og skapende subjekt. Man må altså unngå objektgjøringen av den enkelte, og det som mange ganger kan defineres

som faglig egosentrisme, faglig ensidighet og monopolisering og det som kan betegnes som et uten-fra og oven-fra-perspektiv som dominerende og tilretteleggende perspektiv. «Å se mennesket» skal være et grunnleggende krav i alt hva vi gjør.

Svært sterkt kommer anerkjennelsens og subjektperspektivets behov dette til uttrykk i følgende beskjed som var skrevet til en venn av meg som er leder for en institusjon for mennesker som også har stoffproblemer:

”Takk for at dere behandlet meg som et menneske.

Henrik”

Yngve Hammerlin arbeider som forsker ved KRUS i Oslo.

Referanser, m.m.:

- 1 Y. Hammerlin, E. Larsen: *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Ad Notam 1997/99. Boka er også oversatt til dansk på KLIM forlag (1999)
- 2 Det teknokratiske menneskesynet (teknokrati: at eksperter, teknikere og andre styrer) knyttes til en oppfatning om mennesket at det er et objekt som bør eller kan formes, forandres og manipuleres. Dette kan gjøres ved gjennomtenkte vitenskapelige opplegg, ulike påvirknings-, behandlings- og sosialiseringmetoder osv.
- 3 Vi tenker særlig på det det humanistiske menneskesynet og den praktiske humanisme. Det går i korthet ut på at mennesket er et subjekt, et unikt jeg, som har frihet, ansvar og verdighet. De moralske eller etiske kravene tydeliggjøres ved at mennesket er et mål i seg selv og et mål for all virksomhet. Enkeltmennesket, og den enkeltes integritet, må sikres, og det må ikke brukes som middel for andre. Det humanistiske menneskesynet viser at menneskene er likeverdige.
- 4 Den danske psykologiprofessoren Jens Mammen har arbeidet mye med kritikken av kognitivismen.
- 5 Dette begrepet er utviklet av Y. Hammerlin og G. Schjelderup i boka «Når livet blir en byrde» (Ad Notam 1994); Hammerlin har også skrevet flere artikler om dette begrepet relatert til selvmordsproblematikk, kriminalitet, menneskers lidelse osv. Det går i korthet ut på å kartlegge hvordan mennesker slås ut,

avviksgjøres, stigmatiseres, blir sosialt sårbare, får sin sosiale tapsliste m.m. på ulike sosiale arenaer i hverdagsvirksomheten – og da i det konkrete sam- og motliv til andre. Også samfunnets ulike verdier og idealer får konsekvenser for enkeltmennesket i hverdagsvirksomheten. Den franske sosiologen og filosofen P. Bourdieu er også inne på de samme tankene når han sier at samfunnets motsetninger og samfunnskapte problemer får karakter av personlige dramaer.

- 6 Denne kategoriseringen er hentet fra Y. Hammerlin og E. Larsen (1999): *Menneskesyn i teorier om mennesket*.
- 7 Individ og samfunn, som står i parentes, er satt inn av meg. Sitatet er fra D. Østerberg (1996): *Sosialfilosofi*. Oslo: Gyldendal

- 8 Niels Engelsted: Foredrag om biologisme og psykologisme
- 9 Upublis. manus. Ref. Y. Hammerlins artikkel «Menneskesyn – i teorier om mennesket og teorier om selvmord» i Amundsens, Mehlum og Schjelderup: *Humanistisk-medisinske perspektiver på selvmord og forebygging/Univ. i Oslo 2001*
- 10 Både indeterminisme, harddeterminisme og mykdeterminisme blir relatert og forklart i forhold til vold, se s. XX og videre.
- 11 Den danske professoren i psykologi, Jens Mammen, har gitt meg mange viktige innspill om determinismeproblemet.
- 12 Sosial determinisme må skilles fra fatalismens standpunkt. Fatalisme er en tro på en uunnvikelig skjebne som alt er underkastet.